

PAPER DETAILS

TITLE: Arap Dili Gramerini Dil-Toplum Iliskisi Üzerinden Okuma Denemesi

AUTHORS: Rifat AKBAS

PAGES: 741-762

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1292500>

Arap Dili Gramerini Dil-Toplum İlişkisi Üzerinden Okuma Denemesi

An Attempt to Read Arabic Grammar through Language-Society Relationship

Rıfat AKBAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim
Dalı,

*Assistant Professor, Van Yüzüncüyıl University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language
and Rhetoric
Van, Turkey*

akbasakbasa.1988@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8533-3335>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 15 Eylül / September 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 28 Ekim / October 2020

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık / December 2020

Cilt / Volume: 11 Sayı / Issue: 25 Sayfa / Pages: 741-762

Atıf / Cite as: Akbaş, Rıfat. "Arap Dili Gramerini Dil-Toplum İlişkisi Üzerinden Okuma Denemesi [An Attempt to Read Arabic Grammar through Language-Society Relationship]". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi – Şırnak University Journal of Divinity Faculty* 11/25 (December 2020), 741-762.

<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.795457>

Etik Beyanı / Ethics Declaration: Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine riayet edilmiştir. Makale etik izin gerektirmeyen bir çalışma olup en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir./ In this article, the principles of scientific research and publication ethics are respected. The article is a study that does not require ethical permission. It has been reviewed by at least two referees and was confirmed that it did not contain plagiarism.

Copyright © Published by Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Şırnak, Türkiye (Şırnak University, Faculty of Divinity, Şırnak, 73000 Turkey).

Öz

İnsanlar arasındaki iletişimin en önemli araçlarından biri olan dil, kendi içerisinde kanunları olan ve bir millete ait kültürün nesilden nesle aktarımını sağlayan canlı bir varlıktır. Sözcüklerin anlamlı bir cümle içindeki yapısıyla beraber şekil, işlev, sözdizimi, kök bilgisi ve üslûbunu ele alan gramer ise bu yönüyle dil için bir kalkan görevini görmektedir. Bu bakımdan tarih boyunca dinî ve edebî metinlerin doğru anlaşılması hedeflenerek dil eğitimi ve öğretimi gramer üzerinden gerçekleştirilmiş, dilin işlevi ve normları da bu sayede tespit edilmeye çalışılmıştır. İslâm coğrafyasında hicri birinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren dil ile ilgili faaliyetler ve gramer çalışmaları da dinî ve edebî metin odaklıdır. Bu çalışmalar ile Arap toplumunun gündelik konuşmaları arasında sıkı bir ilişkinin var olduğu hususu makalenin ana temasını teşkil etmektedir. Bu bağlamda makalede Arap grameri ile gramerin ortaya çıktığı toplumun iç yapısı arasında söz konusu ilişkiyi destekleyen birtakım tespitlere alt başlıklar şeklinde yer verilmiştir. Makalede özellikle edebî veya dinî metinlerde bir dilin grameriyle birlikte tarihsel, toplumsal, bölgesel ve kültürel süreçlerinin de göz önünde bulundurulmasının önemi, verilen örneklerle vurgulanmaya çalışılmıştır. Zira bu tür metinlerin tarihsel süreci ve yazıldığı dilin bu süreçteki işlevinin göz ardı edilerek yorumlanması olası hataların önünü daha fazla açacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Arap Grameri, Dil-Toplum İlişkisi, Dil-Kültür İlişkisi, Toplum Dili.

Abstract

Language, which is one of the most important means of communication between people, is a living entity that has laws in itself and ensures the transmission of a nation's culture from generation to generation. In particular, grammar, which deals with the structure of words in a meaningful sentence, form, function, syntax, root knowledge, and style, acts as a shield for the language in this respect. That's why throughout history, with the aim of understanding religious and literary texts correctly, language education and teaching have been carried out through grammar, and the function and norms of the language have been determined in this way. Since the second half of the first century in Islamic geography, activities related to language and grammar studies are focused on religious and literary texts. The main theme of the article is that there is a close relationship between these works and the daily speeches of Arab society. In this context, some findings supporting the relationship between Arabic grammar and the internal structure of the society where grammar emerged are included in the article as subheadings. The article tries to emphasize the importance of taking into account the grammar of a language, as well as its historical, social, regional, and cultural processes, especially in literary or religious texts. As a result, ignoring the historical process and the function of the language of such texts and interpreting them will pave the way for possible mistakes.

Keywords: Arabic Language, Arabic Grammar, Language-Society Relationship, Language-Culture Relationship, Community Language.

Extended Abstract

Language, one of the most important verbal transmission tools of culture, is a treasure of civilization as well as the mirror of a nation's history and its most important element showing its development. The relationship between the language and the society, which is formed by individuals who have a certain geographical location and who have a long-standing existence and have common grounds in many ways, is both necessary and natural. Thus, the general culture of individuals living in a society can only be seen into via the language they speak and write. Since the beginning of the twentieth century, this relationship has become scientific, especially with studies that focus on language via society and considered as "sociolinguistics".

It can be said that grammar, which deals with the sound, form, and sentence structure of a language to the finest detail and determines the rules of the language, acts as a shield for the language. In this respect, grammar can be defined as a branch of science that determines the expression styles spoken in the society, binds the rules, and ensures the functioning of the rules. There is always a danger that societies that do not make progress in this branch of science will disappear after a certain period of time. Therefore, the history of grammar in some civilizations dates back to the fifth and even the fourth century B.C. In Arabs, whose oral culture dates back to the Age of Ignorance, grammar reached its peak by making enviable advances in a relatively short period of time with the influence of the religion of Islam. A large part of these studies in the language perspective is particularly concerned with questions such as which social contexts individuals prefer and which and how well speech styles are compatible with the oral culture they live in. This reveals the obvious role of culture and society in determining language rules.

The most reliable sources that can shed light on the relationship between grammar and language-society in Arabic culture and provide us with reliable information on this matter are poetry journals and works of the writers and linguists in the classical period who bring the Quran to the foreground and interpret the language of society along with the principles of linguistics. Very important works were written in this field in the first periods, such as *Garîbu'l-Kur'ân*, in which the versatility of words, as well as the differences in lexicon and style, were taken as the basis and which aimed to make the Quran more understandable and *I'râbu'l-Kur'âns*, written mainly in *nahiv*, *sarf* and *i'râb* style along with detailed explanations of the strange words. In addition to this, books such as *Ma'ânî'l-Quran* and *Mecâzu'l-Quran*, in which both the lexical and style differences in the *Garîbu'l-Qur'an* and the *nahiv* and *i'râb* features in the *I'râbu'l-Qur'an* are meticulously handled and processed, were also compiled and the first cores of the linguistic *tafsir* tradition were thus created.

At the head of the poetry magazines are, *el-Mufaddaliyyât*, also known as *Kitâbu'l-Ihtiyârât* and *Kitâbu'l-Muhtârât*, of Mufaddal b. Muhammed ad-Dabbi (d. 178/794); *el-Asma' iyyât* of Abdülmelik b. Kureyb al-Asmaî (d. 216/831); *Cemheretu es'ari'l-Arab* of Ebû Zeyd el-Kuresî who lived in the beginning of the Hijri fourth century, and *al-Eganî* of Ebu'l-Ferec el-Isfahânî' (d. 356/967).

When the works in question are examined, it is seen that the activities related to grammar, especially in the early periods, were not carried out specifically for a particular region, tribe and dialect, and were not left to the monopoly of individuals accepted as authorities in this science. One can easily come to this conclusion by examining the subjects addressed, the samples referenced and the individual analyzes made in the book of *Sîbeveyhi* and the works of linguists and literati of the early period which have come to the

present day in a recorded form. In particular, when language scholars interpreted some verses, not only the grammatical rules were adhered to, but the expressions and usage styles used in Arab society were often referred to. In other words, the message that the holy book sent to a territory where the Arabs are located is not independent of their daily speech in terms of content and language is tried to be given through the grammatical and semantic analysis of some verses.

In this context, some findings supporting the relationship between Arabic grammar and the internal structure of the society in which grammar emerged are included in the article as subheadings. In the article, the importance of considering the grammar of a language as well as its historical, social, regional, and cultural processes, especially in literary or religious texts, is tried to be emphasized with the examples given. As a result, ignoring the historical process and the function of the language of such texts and interpreting them will pave the way for possible mistakes. On the other hand, in the examples discussed on the subject, the works of linguists and grammarians of the classical period were mostly used and, where deemed necessary, references were made to modern studies. The study adheres to the use of supportive explanations with linguistic commentaries as much as possible, and to a lesser extent, the ancient Arabic poems delivered on the basis of *istishâd* were also used. In fact, it is not even open to debate that words gain new meanings based on the acceptance of societies, and it would not be a rational approach to limit the source areas of Arabic grammar when there are unreasonable approaches and question marks that need to be answered at the point of trying to solve religious or literary texts from thousands of years ago. Therefore, attention should be paid not to detach ancient literary or sacred texts from the language culture of their periods, and care should be taken that grammatical, etymological, and semantic analyzes do not contradict the language spoken by the Arab society in particular and with socio-cultural dynamism in general. Besides, such approaches should not be considered as a compromise on grammar, but as utilizing a broad framework. On the other hand, avoiding the evaluation of Arabic grammar in this manner will not contribute to scientific development. On the contrary, approaches that are accepted only as a tribe, dialect, or common language will hamper the advancement of grammar-oriented linguistics, as well as narrowing the broad areas of use.

Giriş

Bir medeniyet hazinesi olarak değerlendirilen dil, kültürün en önemli sözlü aktarım aracıdır. Bu yönüyle dil bir milletin tarihinin aynası olduğu gibi bir toplumun gelişmişliğini gösteren en önemli unsurdur.¹ Bundan dolayı dili tarihinden ve hayat bulduğu toplumdan ayırmaya çalışan dilciler tenkit edilmiş ve basmakalıp ifadeleri tekrarlamakla suçlanmışlardır.²

Varlığını uzun süre devam ettiren, belli bir coğrafi konumu olan ve bir yaşam tarzını paylaşan bireylerden oluşan toplumun³ dil ile olan ilişkisi hem gerekli hem de doğaldır. Bu yüzden bir toplumda yaşayan bireylerin genel kültürü ancak konuştukları ve yazıya döktükleri dil ile kavranabilir. Yirminci yüzyılın başlarından itibaren özellikle dili toplum üzerinden konu alan ve “toplumdilbilim” (sosyolengüistik) adıyla telakki edilen⁴ çalışmalarla bu ilişki bilimsellik kazanmıştır.

Gramer ile dil arasındaki sıkı ilişkiyi “Ana dili, topluluk bilincini yansıtan, dünya görüşünü kalıplayan ulusal bir varlık, gramer de eğitimde bu varlığın en güçlü ve güvenilir koruyucusudur.”⁵ şeklinde açıklayan Agop Dilaçar’a göre gramer, dil için bir kalkan vazifesi görmektedir. Bu yönüyle gramer, toplumda konuşulan ifade tarzlarını tespit eden, kurallara bağlayan ve kuralların işleyişini sağlayan bir bilim dalı olarak tanımlanabilir.

Geçmiş M.Ö. beşinci hatta dördüncü yüzyıla kadar eskiye dayanan gramer ilmine Hintliler, Yunanlılar ve Bizanslıların önem verdikleri bilinmektedir.⁶ Sözlü kültürü Câhiliye dönemine kadar uzanan⁷ Araplar da ise gramer İslâm dininin etkisiyle kısa sayılabilecek bir zaman diliminde gıpta edilecek ilerlemeler kaydederek zirve noktasını görmüştür.⁸

Arap kültüründe gramer ve dil-toplum ilişkisine ışık tutabilecek ve bu hususta bize sağlıklı bilgiler sunacak en güvenilir kaynakların başında şiir mecmuaları ve Kur’ân’ı Kerîm’i dilbilimin esaslarıyla beraber toplum dilini de ön plana çıkarıp bu şekilde bir yorumlamaya giden klasik dönem dilci ve edebiyatçıların eserleri gelmektedir ki bu alanda

¹ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015), 13.

² Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil* (İstanbul: Dergâh Yayınları 2019), 12, 147, 148.

³ Gülbahar Gül, “Birey Toplum Eğitim ve Öğretmen”, *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi* 1, (2004), 224.

⁴ D. Hudson, *İlmü’l-lügati’l-ictimâ’i*, çev. Mahmud Ayyâd (Kahire: Âlemü’l-Kutub, 1990), 12.

⁵ Agop Dilaçar, *Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1989), 123.

⁶ Dilaçar, *Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı*, 123.

⁷ Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü’l-Hayevân*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbi’l-Halebi, 1384/1965), 1/74.

⁸ Faruk Zeki Perek, *Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları: Gramerin Doğuşu* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1961), 2.

oldukça önemli eserler kaleme alınmıştır. Örneğin ilk dönemlerde Kur'an'ı Kerim'in doğru anlaşılması hedeflenerek lügat ve üslûp farklılıklarının yanı sıra kelimelerin çok yönlülüğünün esas alındığı *Garîbu'l-Kur'an*; garip kelimelerin detaylı açıklamalarıyla birlikte daha çok nahiv, sarf ve i'râb ağırlıklı *Î'râbu'l-Kur'an*'lar kaleme alınmıştır. Bununla birlikte hem *Garîbu'l-Kur'an*'lardaki lügat ve üslûp farklılıkları, hem de *Î'râbu'l-Kur'an*'lardaki nahiv ve i'râb özelliklerinin titizlikle ele alınıp işlendiği *Me'ânî'l-Kur'an* ve *Mecâzu'l-Kur'an* türü kitaplar da telif edilmiş ve dilbilimsel tefsir geleneğinin ilk nüveleri bu sayede oluşturulmuştur.⁹

Şiir mecmualarının başında ise Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbî'nin (öl. 178/794) *Kitâbü'l-İhtiyârât* ve *Kitâbü'l-Muhtârât* isimleriyle de anılan *el-Mufaddaliyyât*'ı, Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî'nin (öl. 216/831) *el-Asma'ıyyât*'ı, hicri dördüncü yüzyılın başlarında yaşamış olan Ebû Zeyd el-Kureşî'nin *Cemheretü eş'ari'l-Arab*'ı ve Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin (öl. 356/967) *el-Eğânî*'si gelmektedir.

Binaenaleyh makalede gerek dilbilimsel tefsir gerekse şiir mecmuaları doğrultusunda gramer ve dil-toplum ilişkisine kanıt olabilecek örnekler, önemli şahsiyetler tarafından yapılan bireysel değerlendirmeler ve âyet yorumlarına alt başlıklar şeklinde yer verilecektir. Araştırmada dinî ve edebî metinlerin doğru bir şekilde anlaşılması noktasında gramer üzerinden yapılan uğraşların toplum dili ve tarihsel süreç ile birlikte daha sağlıklı sonuçlar verebileceği fikri ön plana çıkartılmıştır. Başka bir ifadeyle bir dile ait salt gramer bilgisinin dinî ve edebî metinleri çözümlemede eksik kalabileceğinin altı çizilerek Arap grameri özelinde bir değerlendirmeye gidilmiştir.

Konu ile ilgili ele alınan örneklerde daha çok klasik dönem dilci ve gramercilerin eserlerinden yararlanılmış gerekli görüldüğü yerlerde modern çalışmalara da atıfta bulunulmuştur. Destekleyici açıklamaların dilbilimsel ağırlıklı tefsirler üzerinden yapılmasına mümkün mertebe bağlı kalınmış az da olsa istişâd bazında söylene gelen eski Arap şiirlerinden istifade edilmiştir.

Ülkemizde Arap gramerinin bu minvalde değerlendirilmeye tâbî tutulduğu araştırmalara daha fazla ihtiyaç duyulduğu düşünülmektedir ilgili çalışmanın yararlı olacağı ümit edilmektedir.

⁹ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı: Hicri İlk Üç Asır* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 118; Ali Temel, *Dilbilimsel Tefsirlerde Kırâatlara Yaklaşım* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 37.

1. Arap Dili Gramerini Dil-Toplum İlişkisi Üzerinden Okuma

1.1. Çevre Üzerinden Okuma

Arap dili gramerinin gerek bir bilim dalı olarak isimlendirilmesi gerekse ihtiva ettiği konuların kavramsallaştırılarak öğrenilip öğretilmesi bakımından ortaya çıktığı çevreyle azımsanmayacak düzeyde bir ilişkisinin olduğu özellikle klasik dönemde yazılan eserlerde göze çarpmaktadır. *İlmü'l-i'r'ab* (علم الإعراب), *İlmü'l-'Arabiyye* (علم العربية) ve *İlmü'n-nahv* (علم النحو) şeklindeki isimlendirmelerle biline gelen bu ilmin amaçlandığı hedefle bir şekilde bir irtibatının olduğu ilk bakışta zaten anlaşılabilir. Fakat gramer ve yöre halkının dili arasındaki paralelliğe örnek olması bakımından Kemâleddin İbnü'l-Enbârî (öl. 577/1181) tarafından yapılan isimlendirme en dikkat çekenidir. İbnü'l-Enbârî, ictihâd mertebesine ulaşmanın yegâne yolunun ilgili diğer ilimlerde mahir olmakla birlikte gramer ilminin de etraflıca bilinmesine bağlı olduğunu aktardıktan sonra İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren söz konusu ilmin etrafında toplanılması hususundaki çağrılara bakıldığında bu ilime *Edebiyat ilmi* (علم الأدب) denilebileceğini savunur. "Etrafında bulunanları hazırladığı sofraya çağırın kişinin nitelenmesinde kullanılan أَدَبُ الرَّجُلْ ifadesi bunu gerektirir." diyen İbnü'l-Enbârî toplum nezdinde takdire şayan bir davranışın kavramsallaştırılmış halini asıl anlamının dışına çıkılmadan gramer ilmi için kullanılabileceğine işaret ederek isimlendirme düzeyinde bile gramer-toplum ilişkisine atıfta bulunmaya çalışmıştır.¹⁰

Gramer ilminde daha yumuşak bir çağrının yapılabilmesi amacıyla isimlerin son harflerinin düşürülmesi anlamında kullanılan *terhîm* (ترخيم) sözcüğünü, dil ve edebiyat ustası olarak tanınan el-Asma'î'den (öl. 216/831) yardım alarak¹¹ kavramsallaştıran Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791), Asma'î'nin toplumda ince ve yumuşak sese sahip kadınlar için kullanılan ¹² جارية رخيمة ifadesiyle temelde çelişmeyen bu kavramı gramere kazandırması da çevre ile doğrudan ilişkilendirilebilir.

Mütekellim yâ'sına izafe edilmiş bir kelimenin (أَمِي gibi) sonunda bulunan esrenin ilk dönemlerde i'râb ya da binâ harekesi olarak görülüp görülmemesi hususunda net bir

¹⁰ Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî İbnü'l-Enbârî, *Lüma'u'l-edille fî uşûli'n-nahv*, thk. Said el-Afgânî (Suriye: Matba'atu'l-Câmi'ati's-Sûriye, 1377/1957), 95. Binâenaleyh ilk dönemlerde "edeb" sözcüğünün şer'i ilimlerden ayrı olarak daha geniş, sosyal ve örfî bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir. bk. Mehmet Şirin Çıkar, "Temel Kaynakları Bağlamında "İlmü'l-Edeb" Terimi ve İçeriği", *NÜSHA Şarkıyat Araştırmaları Dergisi*, 5/19, (2005), 48.

¹¹ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (Kuveyt: Dârü'n-Nevâdir, 1431/2010), "rahame" 15/126.

¹² İbrahim b. Ebi'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Fehrî, *Kenzü'l-küttâb*, thk. Hayat Kâre (Birleşik Arap Emirlikleri: el-Mecma'u'l-İlmî, 1425/2004), 1/296; Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Abdirrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdülkerim el-Azbâvî (Kuveyt: el-Meclisü'l-İlmî li's-Sekâfe, 1421/2000), "rahame", 32/238.

bilinmektedir. Aynı şekilde bir fiil veya edâtın anlamlı bir cümle içindeki fonksiyonunun tespit edilmesinde kullanılan *إِنَّ و أخواتها*, *كان و أخواتها* gibi başlıklardan, belirli bir işlevi gören birçok fiil veya edât arasında birinin ön plana çıkartılarak diğerlerinin ona benzetilmesi kastedilmiştir ki Arap toplumunda ilgili kelimelerin bu anlamda kullanıldığı örneklerle sıklıkla rastlanılmaktadır. Örneğin benzeri tekrarlanmadığı için ölüm ve ölümün gerçekleştiği gece *رماه الله بليلة لا أخت لها* ¹⁸ şeklinde dile getirilir. Keza ölüm gibi çetin bir şeyle karşılaşan birine *لقي فلان أخا الموت* ¹⁹ cümlesi kullanılırken “Onunla ancak gizli bir şekilde konuşurum.” ²⁰ manasında *لا أكلمه إلا أبا السرار* cümlesi kullanılmaktadır. Bu anlamda toplumun bir ferdi olan gramercilerin, bir fiil ve edâtla aynı işleve sahip olan diğer bazı fiil ve edâtları *مثله* ve *شبهه* kelimeleri yerine *أخت* ve *أخ* kelimeleriyle dile getirmeleri gramer ve dil-toplum ilişkisinin hem göstergesi hem de doğallığı olarak görülebilir.²¹

Toplumda *أغفل، أخوص، استغفل، استصوب، استخوذ، استنوق، استنيس* ²² ifadelerin yanı sıra yapısı dört harfli olan *أورس* ve *أيفع* fiillerinden *وارس* ve *يافع* ²³ ismi fail türetilmesi genel dil kurallarının dışına çıkmadığını göstermektedir. Halbuki bir fiilde harekeli olarak bulunan *vâv* ve *yâ* harflerinin elif harfine dönüşme zorunluluğu olduğu gibi yapısı dört harf ve üzeri fiillerin müzari kalıpları tespit edildikten sonra müzari olduğunu gösteren alametin yerine ötreli bir ‘mim’ harfinin getirilmesiyle ismi faillerinin elde edilebileceği yönündeki bilgiler tüm sarf kitaplarında genişçe yer almaktadır. *شاذ في القياس مطرد في الاستعمال* “Genel kurala muhalif ama kullanılıştta yaygın.” şeklinde başlıklandırılarak ele alınan bu söylem ve ifadeler sadece bir nahiv usul ilmi olarak da değerlendirilen ‘semâ’ (السماع) ilkesiyle

¹⁸ Ali b. İsmâîl, İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭü'l-aẓam*, thk. Abdülhamit Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1421/2000), 5/ 314; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 18/ 24; Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ* (Kahire: Mektebetü'd-Dâri't-Turâs 2008, 2/263; Muhammed Edîb Abdülvâhit, *el-Mu'cem fi'l-esâlibi'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye* (Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1420/1999), 274.

¹⁹ Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, *Kâmûsu'l-misbâhi'l-münîr fi ġarîbi's-şerḥi'l-kebîr li'r-Râfiî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tabbâ' ve'n-Neşr, 1435/2014), 11.

²⁰ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, 37/50.

²¹ *أخت* kelimesi *أُخْتُهَا* “Allah buyuracak ki: Sizden önce geçmiş cin ve insan toplulukları arasında siz de ateşe girin! Her ümmet girdikçe yoldaşlarına lânet edecektir. (Kur'an Yolu (Erişim 22 Nisan 2020), *el-A'râf*, 7/38) mealindeki âyette de benzerlik anlamında kullanılmıştır. bk. Ferrâ, *Meâni'l-Kurân*, 1/378; Muhammed b. Yûsuf b. Hayyân Ebû Hayyân, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcut-Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1413/1993), 4/298. Buna göre âyetten cehenneme girenlerin kendileriyle aynı batıl dine mensubiyeti bulunan diğer gruplara lanet edecekleri anlaşılmaktadır.

²² İbn Cinnî, *el-Ḥaṣâiş*, 1/98; Süyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-luğa*, 1/228.

²³ İbnü'l-Müeddib, *Deḳâikü't-taṣrîf*, 349.

Eser, yukarıda belirtilen özellikleriyle birlikte dil kurallarının dayanakları olarak dört yüze yakın âyet²⁹ ve iki yüz otuzu aşkın şairden yaklaşık bin elli beyti ihtiva etmesi³⁰, İslâmî dönemle birlikte Câhiliye dönemi şairlerine defalarca atıfta bulunması³¹ ayrıca harflerin seslerini ve mahreçlerini titizlikle incelemesi yönüyle bir nevi gramer, edebiyat ve lügatın bir arada işlendiği ilk kitaptır ve daha sonra kaleme alınan gramer kitaplarından bu yönüyle ayrılmaktadır. Kimi edipler tarafından Batlamyus'un *Almagest*'i ve Aristo'nun *Organon*'uyla bir arada zikredilmesi,³² kimi müfessirlerce de tefsir ilminin ön koşulu sayılacak kadar değer atfedilmesinin³³ nedeni, sadece nahiv ve sarf kurallarını ihtiva etmesinden kaynaklı olmasa gerektir. Nitekim dil ile ilgili teorik bilgilerin yetersizliğine dikkat çeken ünlü sosyolog İbn Haldûn (öl. 808/1406), "Sîbeveyhi'nin kitabı dil kurallarıyla birlikte Arapların ifade tarzları, şiirleri ve deyimleriyle doludur."³⁴ diyerek buna açıkça işaret etmiştir.

Lehçe faktörünün gramer kuralları üzerindeki bariz bir rolü البراغيث لعة أكلوني şeklinde adlandırılan³⁵ okuyuş tarzında da görülmektedir. Zira bir cümlede zâhir isim olması kaydıyla fâilin tekil, ikil veya çoğul olarak bulunması fiilin sadece tekil bir şekilde ifade edilmesine mâni değildir ki bu genel bir kuraldır. Ama buna rağmen ضرباني أخواك، ضربوني قومك وقد يُقال سَعِدَا وسَعِدُوا / Nitekim İbn Mâlik (gibi zamirli bir şekilde telaffuz edildiği halde) zahir bir isme isnadı (da) olabilir. diyerek nadirde olsa bu tür kullanışların var olabileceğini belirtir.³⁷ Ebû Hayyân el-Endelûsî de (öl. 745/1344) bu tür ifade biçimlerini zayıf ve kayda değer görmeyen gramercilere ضعیفة على أنها ليست ضعیفة "Bu (gibi) ifadelerin (toplumda) çok fazla yer alması/kullanılması zayıf olmadığını göstermektedir." şeklinde cevap vererek onlarla hemfikir olmadığını beyan eder.³⁸

²⁹ Emânuddîn Hathât, *el-İstidlâlu'n- naḥvî fî Kitâb Sîbeveyhi* (Suriye: Câmi'atu'l-Haleb, 1414/1993), 125.

³⁰ Ahmed et-Tantâvî, *Neş'etü'n-naḥv ve târîḥu eşheri'n-nuḥât* (Mısır: Dârü'l-Ma'ârif, 1995), 86, 87.

³¹ Georges Terabichi, *Naḥd-u naḥdi'l-aḥli'l-'Arabî* (Beyrut: Dâru's-Sâkî, 1998), 182, 183.

³² Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 5/2124

³³ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kurân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006), 1/39; Ebû Hayyân, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, 1/101.

³⁴ Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Muḥaddimetu ibn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Dimaşk: Dârü'l-Belhî, 1425/2004), 2/385, 386.

³⁵ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hafâcî, *Şerḥu Dürreti'l-ğavvâs*, thk. Abdulhafız Ferağlî-Ali el-Karnî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1417/1996), 415; Hasan 'Avn, *el-Lügatu ve'n-naḥv* (b.y. Câmi 'atü'l-İskenderiye, 1952), 59.

³⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/40, 41; İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl*, 1/70, 71.

³⁷ Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik İbn Mâlik, *Elfiyyetu İbn Mâlik*, thk. Süleyman b. Abdülaziz el-'Uyûnî (Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1428/2007), 99.

³⁸ Muhammed b. Yûsuf b. Hayyân Ebû Hayyân, *İrtişâfü'd-ḍarab min lisâni'l-'Arab*, thk. Recep Osman Muhammed-Ramazan Abdüttetvab (Kahire: Mektebetü'l-Hâneçî, 1418/1998), 2/739.

Tesniye alâmeti aldığı halde zahir isme de isnad edilen fiile örnek, Ubeydullâh b. Kays b. er-Rukayyât'ın (öl. 75/694) وَقَدْ أَسْلَمَاهُ مُبْعَدٌ وَحَمِيمٌ / تَوَلَّى قِتَالَ الْمَارْقِينَ بِنَفْسِهِ *Tek başına dini inkâr edenlere göğüs gerdi (ama gerek) tanımayanı (gerekse) tanıyanı onu teslim ettiler/yüzüstü bıraktılar.*³⁹ beyti; gaib müenneslerin çoğul alâmetine ise Ferezdak olarak tanınan Hemmâm b. Gâlib'in (öl. 114/732) بِخَوْرَانَ يَغْصِرْنَ السَّلَاطِ أَقْرَابُهُ / وَلَكِنْ دِيَاثِي أَبُوهُ وَأُمُّهُ *Fakat onun babası ve annesi Diyâflı'dır, akrabaları (da) Havran'da (zeytinin) yağını sıkıyorlar.*⁴⁰ beyti delil gösterilmiştir.⁴¹

Bazen insaftan uzak eleştiriler de Arap toplumu ve konuştukları lehçelerden bi haber olmakla ilişkilendirilebilir. Örneğin İmam Azam Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) meşhur Ebûkubey's dağının adını أَبَا قُبَيْس şeklinde telaffuz ettiği aktarılmaktadır.⁴² Buna göre أَبَا قُبَيْس kelimesinin başına getirilen “ب” harfi, cer amelini işlediği için doğru telaffuzun أَبَا قُبَيْس şeklinde olması gerekir. Oysa Araplar arasında اب kelimesinin hem ref' hem nasb hem de cer durumunda sadece “elif” ile telaffuz eden kesimlerin bulunduğu yönündeki rivayetler ve gramer kitaplarındaki açıklamalar bu eleştirinin ya kasıtlı yapıldığını ya da mübalağa içerdiğini göstermektedir. Ünlü dilci ve gramerci İbn Mâlik (öl. 672/1274) أَخْ، أَبْ ve حَمْ kelimelerini kastederek وَقَصْرُهَا مِنْ نَقْصِهَا أَشْهُرُ *Bu kelimelerin kasr (ref', nasb ve cer durumlarında sonlarında elif harfinin bulunması) durumu naks (hareke ile irâb edilmelerinden) daha yaygındır.* diyerek bu yaklaşıma açıklık getirir.⁴³ Daha çok tarihçi kimliğiyle tanınan Salâhuddîn es-Safedî (öl. 764/1363) de bu eleştiriye karşı çıkmakta ve قَدْ بَلَّغَا فِي الْمَجْدِ غَايَتَاهَا / إِنَّ أَبَاهَا وَأَبَا أَبَاهَا *Şüphesiz ki onun (Selma'nın) babası ve babasının babası cömertliğin her iki zirvesine ulaşmışlardır.* anlamındaki beyti delil gösterip Ebû Hanîfe'ye karşı yapılan eleştiriye anlamsız bulmaktadır.⁴⁴ Çünkü beyitte yer alan üçüncü أَبْ kelimesi muzafun ileyh olduğu halde “yâ” harfi ile değil “elif” ile kullanılmıştır. Başka bir ifadeyle beytin ilk dizesi إِنَّ أَبَاهَا وَأَبَا أَبَاهَا şeklinde biline gelen kuralla söylenmemiştir.⁴⁵ Bundan dolayı kelimelerin gramer boyutu ve işlevleriyle beraber yöresel çevre ve dil ile bağının olup olmadığı yönündeki bir bilgi,

³⁹ Abdullâh b. Yûsuf b. Hişâm İbn Hişâm, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl 'Aşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1422/2001), 96; Abdullah b. Abdurrahmân b. Akîl İbn Âkîl, *Şerhu İbn 'Akîl'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: Dâru't-Turâs, 1400/1980), 2/81.

⁴⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/40.

⁴¹ İlk beyitte أَسْلَمَ fiili ikil alâmetiyle birliktelik ettiği halde sonrasında yer alan مَبْعَد ve حَمِيم kelimelerine isnad edilmiştir. İkinci beyitte يَغْصِرْنَ fiili gaib müenneslerin çoğul alâmetiyle birliktelik ettiği halde sonrasında bulunan أَقْرَابُهُ kelimesine isnad edilmiştir.

⁴² Ahmed b. Muhammed İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, thk. Mufid Muhammed Kamîha (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404/1983), 2/310, 311.

⁴³ İbn Mâlik, *Elfiyyetu İbn Mâlik*, 73.

⁴⁴ Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut-Mustafa Türkî (Beyrut: Dâru'l-Ihyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420/2000), 27/92.

⁴⁵ Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Behcetü'l-merzûyye*, thk. Ali es-Seyyâh (Dâru'l-'ulûm, 1433/2012), 1/42, 43.

tutarsız eleştirilerin önünü kesebileceği gibi daha sağlıklı sonuçların ortaya çıkmasına da yardımcı olacaktır.

Yukarıdaki örnek ve etrafında cereyan eden değerlendirmeler perspektifinde Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822) ve Muhammed b. Yezîd el-Müberred (öl. 286/900) tarafından nakledilen rivayetlerde de lehçe faktörünün rolü görülmektedir. Ferrâ, tesniyenin üç durumda (ref', nasb, cer) elif ile irâb edildiğini belirtirken Harisoğulları lehçesini dayanak göstermekte;⁴⁶ Müberred de رضى الله عليك şeklinde bir ifade tarzını Amiroğulları lehçesiyle irtibatlandırmaktadır.⁴⁷ Benzer bir yaklaşım “Yukarılardan geldim.” anlamına gelen cümlelerin جئت من علّ، ومن علّ، ومن علّ، ومن علّ، ومن علّ، ومن علّ، ومن علّ، ومن علّ، ومن علّ، ومن علّ، ومن علّ şeklinde farklı ifade tarzlarıyla söylendiğini aktaran⁴⁸ Celâlüddîn es-Suyûtî (öl. 911/1505) tarafından da sergilenmiş ve söz konusu ifade tarzlarının kullanılabilir olduğuna özellikle vurgu yapılmıştır. Öte yandan hareke değişikliği açısından bazı mazi fiillerinin farklı müzari yapılarına sahip olmaları Araplar tarafından kullanılan iki ayrı lehçeye dayandırılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bazen iki lehçenin iç içe geçmesi (التداخل) şeklinde de değerlendirilen bu durumun lehçe farklılığı olarak değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmiş ve yanlış addedilmesine karşı çıkmıştır.⁴⁹ Arap toplumu ve sahip oldukları lehçeler arasında herhangi bir fark olmadığını söyleyen gramercilerin yaklaşımları⁵⁰ da bunu teyit etmektedir ki tüm bu görüş ve açıklamalar lehçe farklılıklarının olağan ve kabul edilebilir olduğunu göstermektedir.

Elbette ki bazı lehçelerin daha fasih sayıldığı doğrudur. Örneğin Hicaz bölgesinde bulunan kabilelerin lehçeleri arasında Kur'ân diline daha yakın olması münasebetiyle Kureyş lehçesi daha fasih sayılırken Necid lehçeleri arasında da Temîm lehçesi örnek lehçe kabul edilmiştir.⁵¹ Kays ve Esed kabilelerinin lehçelerinden yapılan alıntıların çok daha fazla

⁴⁶ Ferrâ, *Ma'âni'l- Qur'ân*, 2/184. Kinâne lehçesinde de cümledeki konumu fark etmeksizin tesniyenin sürekli olarak elif harfi ile telaffuz edildiği kaydedilmiştir. bk. Emin Cengiz, *Endülü's Tefsirinde Filolojik Yaklaşımlar İbn Ebî Zemenin Örneği*, ed. İbrahim Baz, Yaşar Acat (Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018), 177.

⁴⁷ Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Kâmil*, thk. Muhammed Ahmeded-Dâlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992), 2/722.

⁴⁸ Süyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-luğa*, 1/263.

⁴⁹ Abdullah b. Ca'fer b. Dürüsteveyh İbn Dürüsteveyh, *Taşhîhu'l-faşîh*, thk. Muhammed Bedevî el-Mahtûn-Ramazan Abdüttevâb (Kahire: by.1425/2004), 37, 38; Süyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-luğa*, 1/263, 264.

⁵⁰ Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-İzâh fi ileli'n-naḥv*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1399/1979), 92; İbn Cinnî, *el-Ḥaṣâ'is*, 2/10; Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr İbnü'l-Hâcib, *el-İzâh fi şerhi'l-Mufaṣṣal*, thk. Mûsâ Binây el-Alîlî (Bağdad: Matba'atü'l-'Anî, 1402/1982), 1/359.

⁵¹ Yonis İnanç, “Nahiv İlmi Açısından Temîm Lehçesinin İstîşâd Değeri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (Haziran 2015), 2.

olduğu da bilinmektedir.⁵² Ama bu durumun bazı lehçelerin dikkate alınıp bazılarının dikkate alınmadığı şeklinde yorumlanması hassaten Kur'ân'ı Kerîm açısından çok da doğru olmayabilir.⁵³ Belki de söz konusu duruma, dînî veya sosyal nedenlerle belli lehçelerin diğer lehçelere ait bir takım özellikleri alarak gelişmesi ve zamanla ortak dil hâline gelmesi şeklinde bir açıklamanın getirilmesi daha sahici ve ikna edici olacaktır.

1.3. Ayet Yorumları ve Bireysel Değerlendirmeler Üzerinden Okuma

Bir ilim dalında söz sahibi olabilecek kadar ilmi birikime sahip olunduktan sonra ayrıca belli bir konu hakkında ortaya atılan görüşlerin reddedilmemesi koşuluyla sergilenen kişisel yaklaşım ve mülâhazaların kabul görebileceği büyük bir olasılıktır. Bu yüzden gramer ve dil-toplum ilişkisinin boyutunu göstermesi açısından yapılmış olan birtakım bireysel açıklama ve tahlillerin aktarılması yararlı olacaktır. Kur'ân'ı Kerîm üzerinden yapılan açıklamaları ele alırsak Hz. Ömer (öl. 23/644) ve İbn Abbas'a (öl. 68/687-88) nispet edilen açıklamalar önem arz etmektedir. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (öl. 671/1273) *أو يأخذهم على* "Veya onları korku (eksiklik) üzere iken yakalamayacağından emin midirler? Şüphesiz Rabbiniz çok esirgeyici ve çok merhametlidir."⁵⁴ mealindeki âyetin tefsiri esnasında şöyle bir rivayette bulunur: "Hz. Ömer (r.a.) minber üzerinde ilgili âyeti hazır bulunanlara sorduğunda Hüzeyloğullarından bir kişi kendisine *تَخَوَّف* ifadesinin eksiklik ve noksanlık anlamına geldiğini söylemesi üzerine Hz. Ömer bu hususta Arapların şiirinden bir delil olup olmadığını sorar. Adam kendilerinden bir şâir olan Ebû Kebîr el-Hüzelî'nin *Taşıdığı yük dışı devenin kalkık hörgücünü, zımparanın neb'a ağacını eksilttiği gibi eksiltti.* anlamına gelen *تَخَوَّف* *الرَّحْلُ مِنْهَا تَامِكًا قَرْدًا / كَمَا تَخَوَّفُ عَوْدَ النَّبْعَةِ السَّقْنُ* şiirinden söz eder.⁵⁵ Bunun üzerine Hz. Ömer Kur'ân'ı anlama noktasında eski Arap şiirlerinden de yararlanılması gerektiği yönünde bir talimat verir."⁵⁶ İbn Abbâs'a ise "Bana Kur'ân'ın garibini (çok fazla anlaşılır olmayanını) sorduğunuzda bunu (bir de) şiirde arayın, çünkü şiir Arapların divanıdır." manasına gelen *إِذَا سَأَلْتُمُونِي عَنْ غَرِيبِ الْقُرْآنِ فَالْتَمِسُوهُ فِي الشِّعْرِ فَإِنَّ الشِّعْرَ دِيْوَانُ الْعَرَبِ* ifadesi nispet edilmektedir.⁵⁷ Buna göre

⁵² Çıkar, *Kıyas Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*, 58.

⁵³ Hasan 'Avn, *el-Lügatu ve'n-naħv*, 76.

⁵⁴ *Kur'an Yolu* (Erişim 4 Nisan 2020), en-Nahl 16/47.

⁵⁵ Bu beyit Muhadram Şair Ebû Kâ'b Temîm b. Übey b. Mukbil'in (öl. 70/689) divanında *كَمَا تَخَوَّفُ السَّيْرُ مِنْهَا تَامِكًا قَرْدًا* *كَمَا* şeklinde yer alır. bk. Temîm b. Übey b. Mukbil İbn Mukbil, *Dîvânu İbn mukbil*, thk. İzzet Hasan (Beyrut: Dâru'ş-şarki'l-Arabî, 1416/1995), 283.

⁵⁶ Kurtubî, *el-Câm' li aḥkâmî'l-Kur'ân*, 12/332.

⁵⁷ Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ' fi Kitâbillâh*, thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan (Dımaşk: Matbûât Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye, 1391/1971), 1/62; Ahmed b. Yahyâ eş-Şeybânî Sa'leb, *Mecâlisu Sa'leb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harûn (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1960), 1/ 317.

gerek Hz. Ömer gerekse İbn Abbas'ın estetik bir sanat olan şiirin ritim, ses, ahenk ve biçimi dışında ihtiva ettiği kelimelerin anlam çerçevesinin bilinmesinin önemine vurgu yapmaya çalıştıkları söylenebilir. Zira İbn Reşîk el-Kayrevânî'nin de (öl. 456/1064) dediği gibi şiir, hayali bir şey olmayıp Arap toplumu tarafından öteden beri nazım dışında söylenmiş olan tüm duygu, ifade ve açıklamaların kafiyeyle tekrarından başka bir şey değildir.⁵⁸

Kur'ân-ı Kerîm perspektifinde bir değerlendirme Basra ekolünün en önemli simalarından sayılan Sîbeveyhi tarafından da yapılmıştır. وَبَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ “Kendilerine ilim verilenler (âlimler), Rabbinden sana indirilenin hak/gerçek olduğunu bilirler.”⁵⁹ âyetinde yer alan هُوَ zamirine sıfat diyenleri, هُنَا كَيْفَ يَكُونُ صَفَةً وَلَيْسَ مِنَ الدُّنْيَا عَرَبِيٌّ يَجْعَلُهَا هُنَا “Hiçbir Arap tarafından zahir isme sıfat yapılmayan bu (sözcük) nasıl sıfat olabilir ki?”⁶⁰ diyerek eleştiren Sîbeveyhi gramatik tahlillerin genel dilin ifade tarzlarına tezatlık durumunu kabul etmediğini açıkça belirtir.⁶¹

Hicri dördüncü yüz yıl edebiyatçılarından olan Ebû Zeyd el-Kureşî, “Ufak tefek kusurlar hariç, büyük günahlardan ve çirkin işlerden kaçınanlar.”⁶² şeklinde meal verilen الَّذِينَ الْآتِمْ يَجْتَنِبُونَ كِبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ edatına atıf harfi muamelesi yapmakta ve bu edatının atıf harfi olan “vâv” gibi değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.⁶³ Dolayısıyla ona göre âyete “Büyük günahlar, çirkin işler ve ufak sayılacak hatalardan sakınanlar.” şeklinde meal verilmelidir. İstisna edatının atıf edatı gibi değerlendirildiği hususunda وَكُلُّ أَخٍ بَيْنَهُمَا بَيْنَ الْفِرْقَانِ beytini delil gösteren Kureşî'ye göre beyite Kardeşinin ömrüne yeminim olsun ferkadân (olarak adlandırılan) yıldızlar hariç her kardeş (mutlaka) kardeşinden ayrılacaktır. şeklinde bir mananın verilmesi doğru değildir.⁶⁴ Aslında gerek klasik sözlüklerde لَا'nın vâv (و) manasında gelebileceği yönündeki bilgiler,⁶⁵ gerekse beytin öncesinde yer alan dizelerin yaşlılıktan sızlanma ve birbirlerine yakın olan her şeyin zamanla birbirlerinden

⁵⁸ Hasen b. Reşîk el-Kayrevânî İbn Reşîk, *el-Umde fî mehâsini's-şîr ve âdâbih ve nakdih*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Suriye: Dâru'l-Cîl, 1401/1981), 1/20.

⁵⁹ *Kur'an Yolu* (Erişim 4 Nisan 2020), Sebe' 34/6.

⁶⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/390.

⁶¹ Sîbeveyhi أعطى gibi iki mef'ûl isteyen bir fiilin, إِيَّاي أعطاه veya أعطاك إِيَّاي gibi ikinci mef'ûlünün munfasıl olması koşuluyla ilk mef'ûlünün birinci şahıslara ait zamirden oluşma zorunluluğunun bulunmadığını söyler. Her iki mef'ûlün muttasıl zamir olması durumunda ise önce birinci şahıs zamirinin kullanılmasının gerekliliğine değinen Sîbeveyhi أعطانيه ve أعطانيك ifadelerinin أعطاهوني ve أعطاكني şeklinde dile getirilişini, toplum diliyle tezatlık oluşturduğu gerekçesiyle reddeder. bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/363, 364.

⁶² *Kur'an Yolu* (Erişim 7 Nisan 2020), en-Necm 53/32.

⁶³ Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheretueş'âri'l-Arab*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Kahire: Dâru Nahdeti Mısır, 1981), 11, 12.

⁶⁴ Kureşî, *Cemheretu eş'âri'l-Arab*, 13, 14.

⁶⁵ İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luğa ve şîhâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafur Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlmî'l-Melâyîn, 1399/1979), 6/2545.

önemlidir.⁷² Hatta kelimelerin yansıttığı anlamlarda zamanla birtakım değişimlerin kaçınılmaz olduğu⁷³ düşünülürse zorunludur.

Bu konuda önemli açıklamalarda bulunan âlimlerden birisi de Arap dili ve tefsir âlimi Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'dır. O, Ma'âni'l-Kur'ân adlı eserinde *قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَا فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَهُمْ رَأْيَ الْعَيْنِ* (Bedir'de) karşı karşıya gelen şu iki grupta sizin için (büyük) bir ibret vardır: Biri Allah yolunda çarpışan bir grup, diğeri ise gözleriyle bunları kendilerinin iki misli imiş gibi gören kâfir grup.⁷⁴ mealindeki âyetle *يَرَوْنَهُمْ مِثْلَهُمْ* cümlesi üzerinde durmakta, Allah yolunda savaşan grubun gören, diğer grubun ise görülen olduğu yönünde bir kanaate sahip olduğunu söyler. Müminlerin sayısı üç yüz küsur olduğuna göre⁷⁵ âyetle tesniye kipiyle yer alan *مِثْلَهُمْ* ifadesinden hareketle kâfirlerin sayısının altı yüz küsur olduğunu belirtenlerin görüşlerine mesafeli durmakta ve sayısı yaklaşık dokuz yüz elli olan kâfirlerin Müslümanlar tarafından eksiksiz bir şekilde görüldüğünü söylemektedir. Çünkü toplumda iki misli anlamına gelen *مِثْلِي* sözcüğüyle beraber bir cümle kuran kişi veya kişiler kendi sayılarını da hesaplayarak konuşurlar. Örneğin bir Arap *مَعِيَ أَلْفٌ وَاحْتَاكُ إِلَى مِثْلِي* "Yanımda bin (dirhem-lira vs.) var ve iki misline de muhtacım." derse aslında üç bine ihtiyacı olduğunu anlatmaya çalışır. Ya da bir hizmetçi çalıştıran birisinin *أَحْتَاكُ إِلَى مِثْلِي* "Onun gibi birisine ihtiyacım var." demesi iki hizmetçiye; *أَحْتَاكُ إِلَى مِثْلِي عَبْدِي* "Hizmetçimin (sayısının) iki katına ihtiyacım var." demesi halinde ise üç hizmetçiye ihtiyacının olduğunu söylemeye çalışmaktadır.⁷⁶ Aslında Ferrâ'nın söylemeye çalıştığı şey şudur: "Bedir'de müminlerin sayısı üç yüz küsur olduğuna göre kâfirleri kendi sayılarının bir misli olarak görmeleri, kendi mevcut sayılarının da eklenmesi durumunda kâfirlerin sayısının altı yüz küsur; iki misli görmeleri halinde ise dokuz yüz küsur olduğunu göstermektedir."

⁷² Kur'ân'da yer alan bazı ifade tarzlarının Arap toplumunun günlük ağzıyla benzerlik taşıdığı yönünde Ebû Zeyd el-Kureşî'nin eserinde yer verdiği *قَامَ الْقُرْآنُ مِثْلُ مَا فِي كَلَامِ الْعَرَبِ* "Kur'ân'da Arapların konuşmalarıyla benzerlik arz eden ifadeler." şeklindeki başlığın altında ilgili mevzuaya bakılabilir. bk. Kureşî *Cemheretu eş'âri'l-Arab*, 12.

⁷³ Zafer Önler, *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 450, 451. Türkçeye örnek olarak Yunus Emre'nin *Saçın Çözüp benim için yaşın yaşın ağlar mısın?* dizesinde yer alan "yaşın" sözcüğünün günümüz Türkçesinde yer alan ve "ıslak" anlamına gelen "yaş" sözcüğüyle bağdaştırılıp "ıslak ıslak" şeklinde yorumlayanların yaklaşımı verilebilir. Zira bu yaklaşım eski Türkçede "yaşın" sözcüğünün "gizlemek-gizlenmek" anlamlarına geldiğini bilmemekten kaynaklanmaktadır. bk. Önler, *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar*, 453; Musa Salan, *Tarihî Kuzeybatı Kıpçakçası Fiil Yapım Ekleri ve Tarihî Karşılaştırmalı Etimolojik Fiil Sözlüğü* (İstanbul: Hiperlink Eğitim İletişim Yayıncılık, 2019), 564.

⁷⁴ *Kur'an Yolu* (Erişim 10 Mayıs 2020), Âl-i İmrân 3/13.

⁷⁵ İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve irâbüh*, thk. Abdülcélil Abdüh Şelebî (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1408/1988), 1/382; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muḥîṭ*, 2/411, 412

⁷⁶ Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, 1/194.

İbn Cerîr et-Taberî (öl. 310/923) isim belirtmeden Ferrâ'nın ifadelerini olduğu gibi aktarır ve kâfirlerin Müslümanları kendilerinin iki katı gördükleri yönündeki yaklaşımlara da katılmadığını ifade der.⁷⁷ Tefsir ve kıraat âlimi Mekkî b. Ebî Tâlib'in (öl. 437/1045) "Allah yolunda savaşan grup görendir, kâfir grup ise görülendir." şeklindeki açıklaması da Ferrâ'nın görüşüyle örtüşmektedir.⁷⁸

Ayrıca müfred, tesniye ve cemi kiplerinin birbirlerinin yerine kullanılması, soru cümlesinin ardından cevap cümlesine yer verilmemesi **تلك** ve **ذلك** ism-i işaretleri arasında bir ayrımın yapılmaması, ismi mefulün ismi fail kipi üzerinde gelmesi, birden fazla isimle ifade edilebilen kelimelerde müzekkerlik ve müenneslik olasılığının zamirlerin mercilerine yansması, **إِ** edâtının belirli şartlarda atıf edâtı olan **و** manasına kullanılması, belli cer harfleriyle meful alan bazı fiillerin zaman zaman müstakil olarak da kullanılması, belli şartlarda **إِ** edâtının **مع** edâtı gibi değerlendirilmesi, nehiy kipiyle dile getirilen bazı ifadelerin aslı itibariyle bir yasaklama olmadığı, emir kipinin serbestliği karşıladığı, **أُ** edâtının **بِ** ve **لَ** manasına gelebileceği, kalp kelimesinden aklın kast edilmesi, somut şey karşılığında kullanılan bir kelimenin asıl manasının dışına çıkılmadan soyut olarak da kullanılabilmesi, özel bir hitabın genelmış gibi ifade edilmesi, olumsuzluk edâtı olan **لَ** kelimesinin menfi cümlelerde zait addedilmesi, asıl itibariyle cezim yapmayan **إِ** edâtının cezim yapması, bazı fiillerin telaffuzlarında görünen hareke değişikliği, sıyak ve sıbak gözetilerek cer harflerinin birbirlerinin yerine kullanılabileceği, **أَرَادَ** ve **أَمَرَ** fiillerinden sonra sebebiyet bildiren **لَ** edâtına **أُ** manasının verilmesi gibi üslûp, ifade tarzları ve tahliller de Ferrâ'nın sıklıkla değiştiği ve Arap toplumunda örnekler sunarak gerekçelendirmeye çalıştığı değerlendirmeler arasında bulunmaktadır.⁷⁹

Sonuç ve Öneriler

Şüphesiz ki dilin doğru bir şekilde öğrenilmesi gramer üzerinden gerçekleştirilmekte, belirlenen kurallar ve normlar bu sayede öğrenilebilmektedir. Özellikle belli bir dîne ait metinlerin o dine yabancı sayılanlar tarafından doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamada gramer ilminin önemi tartışılmazdır. Bundan dolayı her kadim kültürde olduğu gibi Arap

⁷⁷ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyânın tevîli âyi'l-Kurân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî-Abdussened Hasan Yemâme (Kahire: Dâru Hecr, 1422/2001), 5/250, 251.

⁷⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf'an vüçûhi'l-kırââtî's-seb' ve ilelihâ ve hücecihâ*, thk. Muhyiddîn Ramazan (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984), 1/337.

⁷⁹ Ferrâ, *Ma'âni'l- Kurân*, 1/ 89, 129, 189, 214, 218, 233, 261, 264; 2/6, 7, 15, 18, 201, 390, 391, 393; 3/24, 42, 78, 80, 90, 114, 130, 137, 157, 158, 206, 209, 219, 224, 238, 272, 289.

kültüründe de dil diğer alanlara göre daha fazla önemsenmiş ve incelenmeye değer görülmüştür.

Arap coğrafyasında ilk dönemlerde gramer ile ilgili yürütülen faaliyetlere bakıldığında gramerin belli bir bölge, kabile ve lehçe özelinde irdelenmediği gibi bu ilimde otorite olarak kabul edilen şahısların tekeline bırakılmadığı da görülmektedir. Kayıt altına alınmış bir şekilde günümüze kadar ulaşan Sîbeveyhi'nin 'el-Kitâb' isimli eseri ile ilk dönem dilci ve edebiyatçıların yazmış oldukları kitaplarda değinilen konular, başvuru örnekler ve yapılmış olan bireysel tahliller aracılığıyla böyle bir sonuca rahatlıkla varılabilir. Özellikle dil âlimlerince bazı âyetlerin tefsiri yapılırken sadece gramer kurallarına bağlı kalınmamış, sıklıkla Arap toplumunda kullanılan ifade tarzları ve kullanım biçimlerine atıfta bulunulmuştur. Yani Arapların bulunduğu bir coğrafyaya gönderilen kutsal kitabın içerik ve dil bakımından onların günlük konuşmalarından bağımsız olmadığı mesajı bazı âyetlerin gramatik ve semantik tahlili üzerinden verilmeye çalışılmıştır.

Aslında toplumların kabulüne binâen kelimelerin yeni anlamlar kazandığı tartışmaya bile açık değilken binlerce yıl öncesine ait dînî veya edebî metinlerin sadece gramerle çözülmeye çalışılması noktasında ortaya çıkan gayr-ı makul yaklaşımlar ve cevaplanması gereken soru işaretleri varken Arap gramerinin kaynak alanlarının sınırlandırılmasına gidilmesi rasyonel bir yaklaşım olmayacaktır. Bu yüzden oldukça eski bir dönemde kaleme alınmış edebî veya kutsal metinlerin o dönemin dil kültüründen koparılmasına dikkat edilmeli, gramatik, etimolojik ve semantik tahlillerin özelde Arap toplumunun konuştuğu dile genelde sosyo-kültürel dinamizme tezatlık arz etmemesine özen gösterilmelidir. Ayrıca bu tür yaklaşımlar gramerden bir ödün verme değil, geniş dayanak çerçevesinden yararlanma olarak değerlendirilmelidir. Aksi bir bakış açısının akademi ve ilmî gelişime herhangi bir katkı sunmayacağı da açıktır.

Kaynakça

- Abdülvâhit, Muhammed Edîb. *el-Mu'cem fi'l-esâlîbi'l-İslâmiyye ve'l-'Arabiyye*. Riyad: Mektebetü'l-'Abîkân, 1420/1999.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 6. Basım, 2015.
- Âmidî, Hasen b. Bişr. *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*. thk. Fritz Krenkow. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1411/1991.
- Avn, Hasan. *el-Lügatu ve'n-naħv*. b.y. Câmi'atü'l-İskenderiye, 1952.
- Cengiz, Emin. *Endülü's Tefsirinde Filolojik Yaklaşımlar İbn Ebî Zemenin Örneği*. ed. İbrahim Baz, Yaşar Acat. Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Çıkar, Mehmet Şirin. *Kıyas Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*. Van: Ahenk Yayınları, 2007.
- Çıkar, Mehmet Şirin. Temel Kaynakları Bağlamında "İlmü'l-Edeb" Terimi ve İçeriği". *NÜSHA Şarkıyat Araştırmaları Dergisi*, 5/19, (2005), 48-57.
- Dilaçar, Agop. *Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 2. Basım, 1989.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Baħrû'l-muħîṭ*. thk. Adil Ahmed Abdülmecut-Ali Muhammed Muavvid. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Fehrî, İbrahim b. Ebî'l-Hasan Ali b. Ahmed. *Kenzü'l-küttâb*. thk. Hayat Kâre. 2 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: el-Mecma'u'l-İlmî, 1425/2004.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *Ma'âni'l- Ķur'ân*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr-Ahmed Yusuf Necâfî. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 3. Basım, 1403/1983.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Alî. *Ķâmûsu'l-misbâhi'l-münîr fi ģarîbi's-şerhi'l-kebîr li'r-Râfi'î*. Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tabbâ' ve'n-Neşr, 1435/2014.
- Gül, Gülbahar. "Birey Toplum Eğitim ve Öğretmen", *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi* 1, (2004), 223-236.
- Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *Şerhu Dürreti'l-ğavvâş*. thk. Abdulhafiz Ferağlî-Ali el-Karnî. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1417/1996.
- Hamevî, Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-üdebâ*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Hudson, D. *İlmü'l-lügati'l-ictimâ'î*, çev. Mahmud Ayyâd Kahire: Âlemü'l-Kutub, 2. Basım, 1990.
- İbn Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed. *el- 'İkdü'l-ferîd*. thk. Mufîd Muhammed Kamîha. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404/1983.
- İbn Âkîl, Abdullah b. Abdirrahmân b. 'Akîl. *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamî. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâs, 20. Basım, 1400/1980.
- İbn Cinnî, Osmân b. Cinî el-Mevsilî. *el-Ĥaşâ'îş*. thk. Muhammed Ali en-Necâr. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1371/1952.
- İbn Cinnî, Osmân b. Cinî el-Mevsilî. *el-Münşif*. thk. İbrâhim Mustafa-Abdullah Emîn, 3 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1373/1954.
- İbn Dürüsteveyh, Abdullah b. Ca'fer b. Dürüsteveyh. *Taşhîhu'l-Faşîh*. thk. Muhammed Bedevî el-Mahtûn-Ramazan Abdüttevâb. Kahire: 1425/2004.
- İbn Fâris, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ. *eş-Şâhibî fi fıkhi'l-luġa*. thk. Ömer Faruk et-Tabbâ'. Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1414/1993.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *Muḳaddimetu ibn Haldûn*. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Belhî, 1425/2004.

- İbn Hişâm, Abdullâh b. Yûsuf b. Hişâm. *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl 'Aşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1422/2001.
- İbn Mâlik, Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik. *Elfiyyetu İbn Mâlik*. thk. Süleyman b. Abdülaziz el-'Uyûnî. Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1428/2007.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem. *Lisânü'l-'Arab*. 20 Cilt. Kuveyt: Dârü'n-Nevâdir, 1431/2010.
- İbn Mukbil, Temîm b. Übey b. Mukbil. *Dîvânü İbn mukbil*. thk. İzzet Hasan. Beyrut: Dârü's-şarki'l-Arabî, 1416/1995.
- İbn Reşîk, el-Hasen b. Reşîk el-Kayrevânî. *el-'Umde fî mehâsini's-şi'r ve âdâbih ve nakdih*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 2 Cilt. Suriye: Dâru'l-Cîl, 5. Basım, 1401/1981.
- İbn Sîde, Alî b. İsmâîl. *el-Muhkem ve'l-muhtâ'î'l-a'zam*, thk. Abdülhamit Hendâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1421/2000.
- İbnü'l-Enbârî, Abdurrahmân b. Muhammed. *Lüma'u'l-edille fîuşûli'n-naḥv*. thk. Said el-Afgânî. Suriye: Matba'atu'l- Câmi'ati's-Sûriye, 1377/1957.
- İbnü'l-Enbârî, Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî. *Kitâbü İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ' fî Kitâbillâh*. thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan. 2 Cilt. Dimaşk: Matbûât Mecmaî'l-Lugatî'l-Arabiyye, 1391/1971.
- İbnü'l-Hâcib, Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr. *el-İzâh fî şerhi'l-Mufaşşal*. thk. Mûsâ Binây el-Alîlî. 2 Cilt. Bağdad: Matba'atü'l-'Anî, 1402/1982.
- İbnü'l-Haşşâb, Abdullâh b. Ahmed el-Haşşâb. *el-Mürtecel fî şerhi'l-cümel*. thk. Ali Hayder, Dimaşk: Mektebetu Macma'i'l-Luga'l-Arabiyye, 1392/1972.
- İbnü'l-Müeddib, Muhammed b. Said. *Deḳâikü't-taṣrîf*. thk. Hatim Salih ed-Dâmin, Dimaşk: Dârü'l-Beşâir, 1425/2004.
- İbnü's-Serrâc, Muhammed b. es-Serî. *el-Uşûl fî'n-naḥv*. thk. Abdülhüseyn el-Fetlî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1417/1996.
- İbnü's-Şecerî, Hibetullah b. Alî b. Muhammed. *Emâlî ibni's-Şecerî*. thk. Muhammed et-Tannâhî. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hânecî, 1413/1992.
- İnanç, Yonis. "Nahiv İlmi Açısından Temîm Lehçesinin İstîşâd Değeri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (Haziran 2015), 1-25. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.219892>
- Kaplan, Mehmet. *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 36. Basım, 2019.
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an-ı Anlamaya Katkısı: Hicri İlk Üç Asır*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/240794>
- Kur'ân Yolu*, Erişim 20 Nisan 2020. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câm' li aḥkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006.
- Mansûr b. Felâh en-Nahvî, İbn Felâh, *el-Muḡnî fî'n-naḥv*. thk. Abdurrezzâk Abdurrahman es-Sa'dî. 3 Cilt. Mekke: Ümmülkura Üniversitesi, 1404/1984.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf 'an vücuhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve ḥucecihâ*. thk. Muhyiddîn Ramazan. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1404/1984.
- Müberred Muhammed b. Yezîd. *el-Kâmil*. thk. Muhammed Ahmed ed-Dâlî. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1412/1992.
- Müberred, Muhammed b. Yezîd. *el-Mukteḍab*. thk. Muhammed Abdülhâlik Uzayme. 4 Cilt. Kahire: 1415/1994.
- Önler, Zafer. *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Perek, Faruk Zeki. *Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları: Gramerin Doğuşu*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1961.

- Râzî, Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Sa'leb, Ahmed b. Yahyâ eş-Şeybânî. *Mecâlisu Sa'leb*. thk. Abdüsselam Muhammed Harûn. 7 Cilt. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1960.
- Safedî, Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvut-Mustafa Türkî. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420/2000.
- Salan, Musa. *Tarihî Kuzeybatı Kıpçakçası Fiil Yapım Ekleri ve Tarihî Karşılaştırmalı Etimolojik Fiil Sözlüğü*. İstanbul: Hiperlink Eğitim İletişim Yayıncılık, 2019.
- Sîbeveyhi, 'Amr b. Osman. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Harun. 5 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâneî, 1408/1988.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'd-Dâri't-Turâs, 3. Basım, 2008.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Behcetü'l-merzüyye*, thk. Ali es-Seyyâh. 2 Cilt. b.y. Dâru'l-'Ulûm, 1433/2012.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî-Abdüssened Hasan Yemame. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hecr, 1422/2001.
- Tantâvî, Ahmed. *Neş'etü'n-naḥv ve târiḥu eşheri'n-nuḥât*. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1995.
- Temel, Ali. *Dilbilimsel Tefsirlerde Kırâatlara Yaklaşım*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015. UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp 407341
- Terabichi, Georges. *Naḳd-u naḳdi'l-aḳli'l-'Arabî*. Beyrut: Dâru's-Sâkî, 1998.
- Ukberî, Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh. *el-Mesâ'ilü'l-ḥilâfiyye fi'n-naḥv*. thk. Abdulfettâh Selîm. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 3. Basım, 1428/2007.
- Ukberî, Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh. *et-Tebyîn 'an mezâhibi'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. thk. Abdurrahman el-Useymîn. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1416/1995.
- Zebîdî, Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Abdirrezzâk. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-ḳāmûs*. thk. Abdülkerim el-Azbâvî, 40 Cilt. Kuveyt: el-Meclisü'l-'İlmî li's-Sekâfe, 1421/2000.
- Zeccâc, İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüḥ*. thk. Abdülcelil Abduḥ Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1408/1988.
- Zeccâcî, Abdurrahmân b. İshâk. *el-İzâḥ fi 'ileli'n-naḥv*. thk. Mâzin el-Mübârek. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 3. Basım, 1399/1979.